

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی

◇ (محل تحصیل حوزه و دانشگاه)

صادق اکبری اقدم^۱؛ امیر ملکی^۲؛ محمود نوایی لواسانی^۳

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش، بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی در بین حوزویان و دانشگاهیان شهر قم بود که با بررسی رابطه متغیرهای زیر مجموعه نگرش به عدالت اجتماعی، با محیط آموزشی و بررسی تفاوت نگرش به عدالت اجتماعی در بین افراد تحصیل کرده حوزوی و دانشگاهی صورت گرفت. **روش:** این تحقیق با استفاده از روش پیمایش انجام شده و واحد تحلیل در آن فرد است. جامعه آماری تحقیق را کلیه افراد شاغل به تحصیل در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه شهر قم تشکیل می‌دهد که با استفاده از فرمول کوکران تعداد ۸۰۰ نفر به عنوان نمونه انتخاب گردیده‌اند. برای انتخاب نمونه‌ها نیز از کلیه دانشگاه‌ها و حوزه‌های شهر قم متناسب با حجم آنها به صورت تصادفی، فرد نمونه انتخاب و با استفاده از ابزار پرسشنامه و به شیوه مصاحبه اطلاعات مورد نظر گردآوری شده است. **یافته‌ها:** بررسی و تحلیل متغیرهای نگرش به عدالت اجتماعی و فرضیات تحقیق بیانگر این مطلب است که تفاوت معناداری بین احساس عدالت در بین حوزویان و دانشگاهیان وجود دارد و در خصوص رابطه بین محل تحصیل و سایر متغیرهای نگرش به عدالت نیز تنها بین محل تحصیل و نگرش به ساختار طبقاتی رابطه معنی داری وجود ندارد و در بقیه موارد این رابطه به صورت معنادار برقرار می‌باشد. به عبارتی دیگر بین محل تحصیل و معیارهای عدالت، بین محل تحصیل و ارزیابی فاصله طبقاتی نسبت به گذشته، بین محل تحصیل و ارزیابی فاصله طبقاتی آینده نسبت به حال رابطه معنادار وجود دارد. **نتیجه گیری:** باید به نگرش افراد مخصوصاً قشر تحصیل کرده بیشتر توجه نمود چرا که تحقق جامعه عادلانه منوط و وابسته به تحقق عدالت اجتماعی و همچنین هدایت و اصلاح نگرش افراد جامعه و برنامه ریزی بر اساس آن می‌تواند تاثیر بسزایی در بهبود وضع موجود باشد.

واژگان کلیدی: معیارهای عدالت، ارزیابی فاصله طبقاتی، نگرش سیاسی، عدالت اجتماعی، حوزه و دانشگاه.

◇ دریافت مقاله: ۹۲/۰۴/۱۳؛ تصویب نهایی: ۹۲/۱۰/۰۷.

۱. دانشجوی دکتری سیاست گذاری فرهنگی؛ دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول) / آدرس: تهران، خیابان مفتاح، دانشگاه

خوارزمی / نامبر: ۲۲۹۷۰۰۱۸ / Email: hs_akbari110@yahoo.com

۲. دکترای جامعه شناسی؛ دانشیار گروه جامعه شناسی دانشگاه پیام نور.

۳. کارشناس ارشد جامعه شناسی دانشگاه پیام نور.

الف) مقدمه و بیان مسأله

تأثیرات محیطی بر افراد جامعه از جمله مقولاتی است که دارای سابقه می‌باشد ولی چندیست که از سوی اندیشمندان و مسئولان مورد توجه ویژه قرار گرفته است به این علت که تحولات محیطی و ویژگی‌های محیطی بر روی نگرش و تغییرات رفتاری تأثیرات بسزایی می‌تواند داشته باشد. همزمان با شکل‌گیری شخصیت اجتماعی کودک، محیط‌های آموزشی بیشترین نقش را در فرایند تأثیرپذیری افراد از طریق آموزش‌های مستقیم و غیر مستقیم به عهده می‌گیرند و البته این سیر (تأثیر گذاری و تأثیرپذیری در محیط آموزشی) تا سنین بزرگسالی همراه فرد خواهد بود. نظام آموزشی به طور عام و آموزش عالی به طور خاص، با توجه به سیر تحول تاریخی که داشته است یعنی گذر از شیوه‌های سنتی مکتبخانه‌ها، مساجد و حوزه‌ها و رواج شیوه جدید محیط آموزشی به سبک و سیاق غرب یعنی مدرسه‌ها و دانشگاه‌ها، اکنون به دو شیوه کلی رایج است. اول حوزه علمیه که با استفاده از سبک سنتی یادگیری-یاددهی همزمان و ارزشیابی کیفی ضمن تأکید بر آموزه‌ها و رفتارهای عملی اسلامی از روش‌های استنباط مورد تأکید یا مورد قبول دین در جهت دستیابی به معارف دینی و پیشرفت علوم اسلامی بهره می‌گیرد. نظام رایج دیگر دانشگاه است که مبتنی بر علوم تجربی و طبیعی و ارزشیابی کمی است و آموزش، پژوهش، تالیف، ترجمه و ارائه مباحث غالباً موصوف به صفت علمی است. فارغ از تفاوت‌های ساختاری و شکلی این دو نهاد آموزشی، ما شاهد تفاوت دو نظام آموزشی معرفتی یعنی دانشگاه و حوزه به لحاظ محیط تعلیم و تربیتی هستیم لذا به نظر می‌رسد تفاوت ویژه‌ای در نوع آگاهی‌ها و نگرش‌ها و علائق و احساسات و حتی در شیوه رفتاری تحصیل‌کردگان این دو سیستم آموزشی وجود داشته باشد که بررسی این تفاوت در راستای شناسایی و برنامه‌ریزی جهت تقویت و همچنین در راستای وحدت حوزه و دانشگاه امری ضروریست. به عقیده بسیاری از اندیشمندان، از میان نگرش‌ها، عقاید و فضایل مورد توجه انسان‌ها، فضیلت اخلاقی عدالت، بنیادی‌ترین آن‌هاست که قوام و دوام زندگی صلح‌آمیز توأم با سعادت انسان‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد (نیلی، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۵).

عدالت در حیات اجتماعی دو بُعد ویژه دارد: اجرای عدالت و احساس عدالت. امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) عدالت را به فرمانروایان خود و دادرسان دستگاه قضایی سفارش می‌کند، به طوری که به خوبی جنبه احساس عدالت از آن به دست می‌آید. (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۵: ۵). با توجه به این مقدمه، شهر مقدس قم که ویژگی بارز آن وجود حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی ◇ ۷۱

گونگون است از جهت حضور تعداد قابل توجهی از افراد در حال تحصیل در حوزه و دانشگاه در این شهر برای پیمایش محیطی انتخاب گردید که هدف آن بررسی نگرش به عدالت اجتماعی در بین دو محیط آموزشی یعنی حوزه و دانشگاه است. در کنار این مسأله، عوامل زمینه‌ای و متغیرهای دیگر (معیار عدالت، ارزیابی فاصله طبقاتی، ساختار طبقاتی) که احتمال تاثیرگذاری دارند ضروریست مورد بررسی قرار گیرند. لذا در نظر داریم تا رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی در بین حوزویان و دانشگاهیان شهر قم را بسنجیم.

ب) ادبیات تحقیق:

۱) عدل و عدالت اجتماعی:

در فرهنگ لغت فارسی عمید عدالت به معنای دادگر بودن و انصاف داشتن آمده است (عمید، ۱۳۸۴: ۱۴۲۸) «عدالت و دادگری کردن» در لغت به معنای استقامت است و برخی دیگر از آن به «انصاف»، «تساوی» و «قسط» تعبیر کرده‌اند؛ هرچند که این الفاظ، کلیت معنای عدالت را نمی‌رسانند. (سید باقری، ۱۳۸۷: ۲۲) در فرهنگ اکسفورد، عدالت به منزله حفظ اصول قانونی، اجتماعی و اخلاقی، به وسیله اعمال اقتدار یا قدرت تعریف شده است. کمپیل معتقد است که عدالت، یکی از اصطلاحات مبنایی سیاست و اخلاق است که با اهمیتی عالم‌گیر در همه نظریه‌های سیاسی و اجتماعی، نقش محوری دارد. اعتبار جهانی آن به توسعه مجموعه متنوعی از تحلیل‌ها و طرح‌های کاربردی انجامیده که دستیابی به تعریف واضح و دقیق درباره آن را دشوارتر ساخته است؛ از این رو، عدم توافق بسیاری درباره معنای عدالت و مصادیق اعمال عادلانه و ناعادلانه به وجود آمده است. (پورعزت، ۱۳۸۰: ۲۶)

عدالت واژه‌ای است که از کلمه یونانی «دیکوسون» اخذ شده است؛ این لغت نیز مانند لغت «پولیتیا» در زبان اصلی، شامل معنای وسیع‌تری است که همه آنها از واژه‌ای که برای ترجمه‌اش انتخاب شده است فهمیده نمی‌شود. (شمشادی، ۱۳۸۵: ۱۰۶)

مفهوم عدالت در اندیشه‌ی سیاسی قدیم و جدید، مفهومی بسیار اساسی و پراهمیت است. بسیاری از تحولات مهم سیاسی و اجتماعی مانند انقلاب فرانسه، انقلاب روسیه و انقلاب اسلامی ایران، حداقل از یک جنبه برای تحقق عدالت رخ داده‌اند. به همین خاطر است که موضوع عدالت در تمام دوره‌ها شایسته تحقیق و بررسی است. (مرامی، ۱۳۷۸: ۷ و ۸)

عدالت، واژه‌ای است آشنا و در نگاه برخی آنقدر مبهم که به باور آنها تاکنون هیچ یک از تعاریف مطرح شده در طول تاریخ نتوانسته غبار ابهام از چهره آن بشوید. مفهومی که به اعتقاد فلاسفه اخلاق، برترین فضیلت و به باور حکام و سیاستمداران، مهمترین رکن نظام جامعه می‌باشد. در مقابل برخی دیگر این ابهام را بر خاسته از تطبیق مفهوم عدالت می‌دانند که این خود معلول اختلافات جدی است که در پی روشن نبودن پاسخ سؤالات مرتبط با عدالت و یا سختی فراهم نمودن شرایط آن، به وجود آمده است. (خزاعی، ۱۳۸۱: ۷۱)

عدالت اجتماعی از مفاهیم مقدس و والایی است و در قرآن کریم یکی از هدفهای اصلی بعثت انبیاء قلمداد شده است. قرآن با صراحت به برقراری عدل در میان انسان‌ها اشاره می‌کند. در این باره می‌فرماید «ما فرستادگان خود را با دلایل روشن فرستادیم». میزان، یعنی قوانین و مقررات عادلانه، برای این که همه افراد بشر به عدالت رفتار کنند و اصل عدالت در میان بشر برقرار گردد. (لیقوم الناس بالقسط) (باقری، ۱۳۸۴: ۳۵)

واژه عدل در قرآن، به معانی متعدد آمده است. این معانی به اختصار عبارتند از:

- ۱- فدیه، عوض، برابر و معادل با چیزی (آیه ۴۸ سوره بقره، آیه ۱۲۳ سوره بقره، آیه ۷۰ سوره انعام، آیه ۹۵ سوره مائده)
 - ۲- عدول و بازگشت و انحراف از چیزی یا نفی و پشت پا زدن به آن و اصطلاحاً شرک و کفر ورزیدن (آیات ۱ و ۱۵۰ سوره انعام، ۱۵۹ و ۱۸۱ سوره انعام و ۶۰ سوره نحل، آیه ۱۳۵ سوره نساء)
 - ۳- عدل به مثابه یک صفت، ملکه یا ویژگی انسانی (آیه ۹۵ سوره مائده، آیه ۱۰۶ سوره مائده، آیه ۲ سوره طلاق)
 - ۴- عدل به مثابه رفتار، کنش یا فعلی که به انجام دادن و برپا داشتن آن امر می‌گردد. (آیه ۷۶ و ۹۰ سوره نحل، آیه ۱۵ سوره شوری، آیات ۳ و ۱۲۹ سوره نساء، آیه ۸ سوره مائده، آیه ۱۵۲ سوره انعام)
 - ۵- عدل به مثابه معیار، اساس و اصلی بنیانی که کنش‌ها یا طرز سلوک‌ها باید بر اساس آن صورت گیرند (سوره بقره آیه ۲۸۲، سوره نساء آیه ۵۸، سوره حجرات آیه ۹)
 - ۶- عدل به مثابه عدل کلی و یا عدل وجودی که گاه از آن تحت عنوان عدل فلسفی یا حکمی نیز یاد شده است. (سوره انعام آیه ۱۱۵، سوره انفطار آیات ۷ و ۸)
- همچنین معانی زیر برای واژه قسط آمده است:

۷۳ **بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی**

- ۱- قسط به معنای صفت حق تعالی و اساس وجود و هستی که بدون قسط برپا نخواهد بود. در این معنا، قسط می‌تواند به معنای عدل عینی یا عدل وجودی باشد. (سوره آل عمران آیه ۱۸)
 - ۲- قسط به مثابه پایه و اساس امور جمعی و فردی (سوره الرحمن آیه ۹، سوره هود آیه ۸۵ و سوره انعام آیه ۱۵۲، سوره یونس آیات ۴۷ و ۵۴، سوره مائده آیه ۴۷، سوره حدید آیه ۲۵، سوره نساء آیه ۱۲۷ و ۱۳۵، سوره مائده آیه ۸)
 - ۳- قسط به مثابه کنش و فعلی که بدان امر می‌شود. در اینجا قسط کنشی فردی یا اجتماعی و احتمالاً فقط اجتماعی است. (سوره حجرات آیه ۹، سوره نساء آیه ۳، سوره ممتحنه آیه ۸، سوره اعراف آیه ۲۹)
 - ۴- قسط به مثابه کنشی اجتماعی و گروهی که مردم بدان قیام می‌کنند و فلسفه ارسال رسولان و فرستادن کتاب با آنان و نیز فرو فرستادن میزان تحقق چنین قیامی است یعنی قیام برای تحقق قسط در جامعه. (سوره حدید آیه ۲۵ و سوره نساء آیه ۱۳۵)
 - ۵- قسط به مثابه خصلت یا ملکه ای که قابلیت تعلق گرفتن به فرد، چیز یا جامعه را دارد. در اینجا قسط خصلتی انتزاعی است با درجات نسبی که می‌تواند جنبه واقعی به خود بگیرد و قطعاً به دلیل دارا بودن یا پذیرش درجاتی می‌تواند تمام یا بخشی از این حقیقت عالی به واقعیت تبدیل گردد. (مورد اول؛ سوره بقره آیه ۲۸۲، مورد دوم؛ سوره احزاب آیه ۵)
 - ۶- گاه نیز از قسط به عنوان یک صفت منفی (عدول از قسط) یاد شده است. (سوره جن آیات ۱۴ و ۱۵ در اینجا به معنای کجروان یا منحرفان از مسیر حق و قسط ترجمه و تفسیر شده است). (جمشیدی، ۱۳۸۰: ۱۱۸-۱۰۸)
- اندیشمندان اسلامی نیز همواره به بحث درباره عدالت پرداخته‌اند. استاد مطهری در یکی از یادداشت‌های خود، مهم‌ترین مباحث عدل را این امور می‌داند: ۱. تعریف عدالت؛ ۲. اقسام عدالت (روحی، جسمی و مزاجی، اجتماعی)؛ ۳. اسباب عدالت اجتماعی (قانون خوب، اجرای مجریان، رشد عمومی)؛ ۴. آثار عدالت (تعادل فکری و اخلاقی و عملی و آسایش روحی) (مطهری، ۱۳۷۸، ۲۲۶).

۲) محیط و محیط‌های آموزشی مطلوب:

طبق نظر راولز^۱ مبنی بر تفاوت نگاه به عدالت در بین افراد جامعه و معیارهای عادلانه توزیع شدن امکانات و خیرات اجتماعی در مناطق مختلف جهان و نوع درک و نگرش آنها

1. Rawls

نسبت به برخی از مفاهیم عدالت و اختلاف نظر آنها با هم به لحاظ ویژگی‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و محیطی حاکم بر آنها، اهمیت توجه به محیط زندگی بیشتر می‌شود. البته افراد در رشد و شکوفایی خود از محیط زندگی و عوامل موثر بر آن تاثیر می‌پذیرند منتها یکی از تاثیرات محیط زندگی جنبه رشد، تعالی و اجتماعی شدن افراد می‌باشد. نظام‌ها و حاکمیت‌ها به جهت سیاست‌های آموزشی خاص اقدام به تأسیس مراکز آموزشی خاص زدند تا تاثیرها بیشتر و با جهت مورد نظر صورت پذیرد. البته در نظام اسلامی هم به تاثیر محیط بر روی افراد جایگاهی در نظر گرفته شده است. آنچه یک فرد را می‌سازد مربوط به ارتباط میان او و محیط اجتماعی و فیزیکی اوست. تاثیر محیط به طور آشکار مربوط می‌شود به نحوه زندگی جامعه‌ای که فرد در آن رشد و پرورش یافته است.

محیط، بستری برای شکل‌گیری بسیاری از ویژگی‌های رفتاری است. به بیانی دیگر بسیاری از عواطف، عادات، سلايق و حتی طرز نگرش‌ها و نشست و برخاست‌ها به گونه ای شگرف از محیط تاثیر می‌پذیرد. (خاتون تقیه، ۱۳۹۱: ۸)

محیط‌های آموزشی: فضاهای آموزشی به دلیل محدودیت‌های خاص خود برای خشک و بی روح شدن مستعد است اما باید تمام تلاش‌ها را به کار گرفت تا از وقوع این حادثه جلوگیری کرد. اهمیت دادن به فضاهای آموزشی و رعایت اصول و استانداردهای مربوط به آن در طراحی این مراکز منجر به خلق محیطی متناسب با خواسته‌های روانی دانش‌آموزان و در نتیجه جامعه می‌گردد. ریشه علاقه هر دانش‌آموز به آموختن در مدرسه و فرار گرفتن در محیط آموزشی شکل می‌گیرد و در صورت ناهماهنگ بودن محیط با انتظارات فرد حس دافعه و عدم علاقه به یادگیری در فرد شکل می‌گیرد. شکل و چیدمان کلاس‌ها، رنگ، نور و تهویه، امکانات آموزشی، دکوراسیون داخلی و همه و همه در آموزش‌پذیری و ایجاد علاقه و رغبت در دانش‌آموزان مؤثر است. (فرخ نیا، ۱۳۹۰، شماره ۳۵۷۳)

جو و محیط حاکم بر آموزش می‌تواند در هریک از عرصه‌های یادگیری و یاددهی متفاوت باشد بطوری که به استاندارد نزدیک و یا از آن دور گردد. محیط حاکم بر آموزش،

۷۵ \diamond بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی

عاملی تعیین کننده در ایجاد انگیزه برای یادگیری است زیرا رفتارهای منجر به یادگیری بهتر و پیشرفت تحصیلی را تقویت می کند (varma,2005,8 به نقل از سلطانی)

برابر تعریف، جو یا اتمسفر (climate) تظاهری از برنامه درسی و به منزله روح و محیط حاکم بر دانشکده‌ها و برنامه آموزشی است. اما محیط یادگیری (Learning environment) یک تعیین کننده رفتاری است و نمودار ادراک دانشجو از محیط پیرامون خود در عرصه یادگیری می باشد. این درک و نگرش دانشجو، در پیشرفت تحصیلی و موفقیت وی در امر یادگیری تأثیر بسزایی دارد. (سلطانی، ۱۳۸۷: ۴۴)

حوزه علمیه و دانشگاه: برداشت محدود و تاریخی نسبت به حوزه و دانشگاه روایت‌های مختلفی دارد. در محدودترین برداشت‌ها موضوع در حد دو نهاد آموزشی و تعارض میان آنها تنزل داده می‌شود. از این دید مشکل اصلی به تفاوت در ساخت و قالب آموزشی بر می‌گردد، که یکی متعلق به دوران جدید است و دیگری در گذشته ریشه دارد. بحث اصلی در این دیدگاه این است که بستگی یکی از این دو نهاد به گذشته و کارآمد نبودن در برخورد با مسائل جدید و حل و فصل مشکلات تازه و نو و در کل عدم انطباق آن با دوران جدید از یک طرف، و عدم تناسب آن نهاد دیگر با مسائل فرهنگی به ویژه مذهبی، ملی و بومی و تناسب آن با موطن اصلی و نسخه اولیه‌اش در بیرون از این آب و خاک، بنیاد و پایه مشکلات مربوط به این دو نهاد و تعارض میان آنها را می‌سازد. می‌توان در تاریخ پیدایش این مشکل، بالأخص در دوران اولیه ورود نهادهای آموزشی جدید به ایران حوادثی را یافت که مبین وجود چنین دیدی نسبت به مسأله بوده است. هنگامی که بر سر نوع پوشش، سبک نشستن در کلاس، استفاده یا عدم استفاده از میز و نیمکت و نظیر آن نزاع برپا می‌شود، مسأله دقیقاً چنین صورتی به خود می‌گیرد. (کچوئیان، حسین، ۱۳۸۷: ۲)

در عملکرد قرارگاه {محیط}های آموزشی و پرورشی عوامل متعددی نقش تعیین کننده دارند، مانند شرایط اقلیمی محیط (میزان گرما، برودت، رطوبت...) و شرایط اقتصادی، شرایط معماری فضاها، آموزشی، قوانین و دستورالعمل‌های فرهنگی و رسمی آموزش و پرورش (مانند رعایت حجاب اسلامی به ویژه از سوی دانش آموزان دختر) و اصول علوم تربیتی و روانشناسی که به منظور نیل به اهداف اصولی قرارگاه {محیط}های تربیتی و آموزشی رعایت می‌شود. (مرتضوی، ۱۳۷۶: ۲۶۰)

یکی از عوامل مؤثر، محیط می‌باشد. امروزه تئوری‌های یادگیری به طور بسیار روشن بر اهمیت محیط یادگیری، در یادگیری دانشجویان تأکید می‌کنند (شعبان، ۱۳۸۳: ۱۵-۱۸). محیط یادگیری دانشجویان شامل همه شرایط و نیروهایی است که از طریق آن یک مجموعه آموزشی و یادگیری تحت تأثیر قرار می‌گیرد. محیط یادگیری دانشجویان یک ترکیب روان‌شناسانه است که شامل عوامل شناختی، فرهنگی، اجتماعی، روانی، عاطفی، تحصیلی و انگیزشی است که از طریق آن معلمان و شاگردان با یکدیگر کار می‌کنند. دستیابی به بازده یادگیری رضایت بخش بدون وجود محیطی با عناصر سالم، بسیار مشکل خواهد بود (سلمانی و امیریان، ۱۳۸۵: ۱۲).

خصائص و ویژگی‌های رشد و پرورش یافته در آن محیط می‌تواند در نوع نگرش افراد آن نسبت به عدالت اجتماعی تأثیر بسزایی داشته باشد. البته میزان احساسات افراد تنها وابسته به محیط آموزشی نیست ولی بخاطر اهمیت آن و نقش تاثیرگذار آن بر روی افراد و همچنین نیاز و ضرورت به پویش محیطی و انتقال نتایج آن به دست اندرکاران برای لحاظ کردن در برنامه‌های راهبردی مورد اهمیت و توجه است. (ولایتی، نظری زاده، ۱۳۹۰: ۱۸)، در اینجا لازم است تا به بررسی آن پردازیم. مخصوصاً تفاوت نوع نظام آموزشی و معرفتی متأثر و تأثیر گذار بر محیط آموزشی بر اهمیت این موضوع می‌افزاید. همچنین با توجه به سبک سنتی و اسلامی محیط‌های آموزشی حوزه‌های علمیه و توأمان بودن آموزش همراه با تزکیه و برخی از این ویژگی‌های منحصر به فرد و متفاوت با محیط دانشگاه که بیشتر رویکرد امروزی و وارداتی داشته و به لحاظ آموزشی و معرفتی، بیشتر با آموزش همراه می‌باشد به نظر می‌رسد محیط آموزشی و محل تحصیل افراد می‌تواند نقش بسزایی در نگرش به عدالت اجتماعی داشته باشد که در این مقاله بدان می‌پردازیم.

ج) پیشینه تحقیق:

در خصوص پیشینه این تحقیق لازم است بطور اجمال اشاره‌ای کنم که تا قبل از جلسات راهبردی مقام معظم رهبری در خصوص عدالت شاید بتوان گفت که فعالیت چشمگیری قابل

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی ♦ ۷۷

مشاهده نبود ولی در نهایت به برخی از مواردی که بتواند پیشینه تحقیق باشد اشاره می‌نمایم. الف: در داخل کشور تعدادی از تحقیقات به موضوع عدالت اجتماعی پرداخته اند که به شرح ذیل هستند: سیدمحمد میرسنده (۱۳۷۵) در پایان نامه ای با موضوع عوامل مؤثر بر درک مردم از عدالت و رابطه آن با برابری در وهله اول بیشترین تلاش خود را صرف مفهوم سازی عدالت در عرصه اجتماع نموده و در وهله دوم به مشخص ساختن رابطه آن با مفهوم برابری و ارائه نظریه‌های مطرح شده در سه حوزه فلسفه سیاسی، جامعه شناسی و روان شناسی اجتماعی نموده است. اکبر رضاپور (۱۳۷۵) نیز در پایان نامه خود با موضوع درک عدالت در میان جوانان عنوان می‌کند، یکی از عوامل مؤثر بر روی درک از عدالت در میان جوانان، معیارهای پذیرفته شده عدالت می‌باشد. امیر سیاهپوش (۱۳۸۱) در پایان نامه خویش با عنوان عوامل مؤثر بر نگرش دانشجویان به عدالت و آزادی می‌نویسد که: از جمله مهمترین مسائل در هر جامعه‌ای نگرش به مقوله‌های ارزشی چون عدالت و آزادی است. نفیسه مرصوصی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان تحلیل فضایی عدالت اجتماعی در شهر تهران به عنوان رساله دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه تربیت مدرس در سال ۱۳۸۲ انجام گرفته است. جلیل دهنوی (۱۳۸۴) در پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی با عنوان بررسی پیامدهای اجتماعی به احساس بی عدالتی جنسی پرداخته است. لیلا باتمانی (۱۳۸۴) در پایان نامه کارشناسی ارشد با موضوع بررسی رابطه میان احساس عدالت توزیعی و هویت ملی در بین جوانان ۱۸-۲۹ سال شهر تهران به بررسی و شناخت رابطه میان احساس عدالت توزیعی و هویت ملی (جامعه‌ای) جوانان پرداخته است. رحمت اله صدیقی سروستانی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان مقایسه نگرش شهروندان معمولی و نخبگان جامعه در مورد عدالت اجتماعی بیان می‌کند، با وجود تأکیدی که در سطح جامعه بر مفهوم عدالت و لزوم تحقق آن وجود دارد، کمتر به این مطلب پرداخته شده است که اصولاً شهروندان و نخبگان جامعه چه برداشت و ادراکی از این مفهوم دارند و چه میزان در درک آنها اشتراک و افتراق وجود دارد. داریوش یعقوبی (۱۳۸۸) در تحقیقی با عنوان درک ایرانیان از عدالت که داده‌های آن طی موج دوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها توسط پژوهشگران و کارشناسان دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۲ جمع آوری گردیده است، به توصیف و تحلیل درک ایرانیان از عدالت می‌پردازد. جعفر هزارجریبی (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان بررسی احساس عدالت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن با استفاده از دو متغیر «عدالت توزیعی و عدالت رویه‌ای» به سنجش میزان احساس

عدالت اجتماعی پرداخته است. محمود نوایی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان بررسی میزان احساس عدالت در بین شهروندان تهرانی و عوامل اجتماعی موثر بر آن با استفاده از نظرات جان راولز و نظریه عدالت او که شامل سه متغیر آزادی های اساسی برابر، فرصت های اجتماعی برابر و اصل تمایز تفکیک می شود مورد بررسی قرار داده است. ب: در خارج از کشور هم تحقیقاتی صورت گرفته که به عنوان مثال به دو مورد اشاره می نمایم. آرتو پاهاکا^۱ (۲۰۰۱) در تحقیقی با عنوان آزمون تئوری عدالت جهانی راولز در میان دانشجویان هفت کشور جهان به بررسی تئوری راولز پرداخت. برنی سالیوان^۲ (۲۰۰۵) در پروژه دکتری با عنوان تئوری زندگی به وسیله عدالت اجتماعی و تحقق حق کودکان مسافر به برابری آموزشی به بحث در مورد عدالت اجتماعی پرداخته است. در این رساله به بیان نظریه زندگی از عدالت اجتماعی از طریق انجام تحقیقات در زمینه ارائه های آموزشی برای کودکان مسافر تکامل یافته است.

د) مبانی و چهارچوب نظری تحقیق

در یک تعریف جامع و مورد قبول می توان اینگونه عدالت اجتماعی را تعریف کرد که عبارت است از ارزشی که با فراگیر شدن آن، جامعه دارای شرایط و زمینه هایی می شود که هر صاحب حقی، به حق خود می رسد و امور جامعه، به تناسب و تعادل در جای شایسته و بایسته خویش، قرار می گیرد. (سید باقری، ۱۳۸۷: ۲۵) البته با الهام از دیدگاه ها و تعاریف مختلف اندیشمندان در خصوص مفهوم عدالت و همچنین با توجه به تعریف جناب آقای سید باقری و مخصوصاً با استفاده از تعریف مفهومی نگرش به عدالت در کتاب درک ایرانیان از عدالت، ابعاد مختلف این متغیر به شرح ذیل است:

احساس عدالت: احساس کلی افراد از میزان عادلانه یا غیر عادلانه بودن شیوه توزیع امکانات، امتیازات، فرصت ها و منابع ارزشمند جامعه در عرصه های مختلف اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است. (یعقوبی، ۱۳۸۸: ۷۰)

1. Pahaka. Artur

2 - Sullivan. Bernie

۷۹ **بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی**

معیارهای عدالت (تفسیر و پنداشت از عدالت): از دید راولز امکانات اجتماعی را بر اساس سه اصل باید بین مردم تقسیم کرد: ۱- مبادله آزاد ۲- احتیاج ۳- لیاقت؛ و این سه باید با هم هماهنگ باشد زیرا هیچکدام به تنهایی عرصه را نمی‌پوشاند. و هر یک به عوامل و مسایل متعددی ارتباط دارد. پس در مجموعه هر حوزه، ترکیبی خاص از این سه اصل مبنایی عملی، برای تحقق عدالت اجتماعی و برابری است (جمشیدی، ۱۳۸۰: ۹۸).

نگرش نسبت به ساختار طبقاتی جامعه: این متغیر به درک افراد از چگونگی توزیع جمعیت و میزان تراکم آن در لایه‌های مختلف هرم طبقاتی اشاره می‌کند. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که این متغیر نیز می‌تواند بازگو کننده درک و ارزیابی افراد از چگونگی توزیع منابع ارزشمند در میان جمعیت باشد زیرا درک افراد از ساختار طبقاتی متناسب با ارزیابی آنها از توزیع منابع و امکانات است (یعقوبی، ۱۳۸۸: ۷۰).

ارزیابی فاصله بین ثروتمندان و فقیران (وضع موجود نسبت به ۵ سال قبل و ۵ سال آینده نسبت به وضع موجود): این متغیر درک و ارزیابی افراد از نابرابری طبقاتی موجود و مقایسه آن با نابرابری گذشته را بیان می‌کند و همچنین ارزیابی و پیش بینی افراد درباره روند نابرابری طبقاتی یا به بیان دیگر به آینده نابرابری طبقاتی موجود اشاره می‌کند (همان: ۷۱-۷۰).

ه) فرضیه‌های تحقیق:

فرضیه‌های اساسی این پژوهش عبارتند از:

- ۱- بین محل تحصیل و نگرش به عدالت رابطه وجود دارد.
- ۲- نگرش به عدالت اجتماعی در بین حوزویان و دانشگاهیان شهر قم متفاوت است.
- ۳- بین محل تحصیل و احساس عدالت رابطه وجود دارد.
- ۴- بین محل تحصیل و معیار عدالت رابطه وجود دارد.
- ۵- بین محل تحصیل و ارزیابی فاصله طبقاتی رابطه وجود دارد.
- ۶- بین محل تحصیل و نگرش به ساختار طبقاتی رابطه وجود دارد.

(و) روش تحقیق:

روش تحقیق از نوع کمی و پیمایشی است و از تکنیک پرسشنامه برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق استفاده شده است. تحقیق به لحاظ نظری مبتنی تعریفی از عدالت اجتماعی است که با استفاده از تعریف عملیاتی مفاهیم آن و تبدیل متغیرها به پرسش‌های مناسب به روش میدانی و از طریق ابزار پرسشنامه در جامعه آماری دانشجویان و حوزویان شهر قم اقدام به بررسی نگرش به عدالت اجتماعی گردید.

برآورد حجم نمونه: در سطح معنی داری ۰/۰۵ مقدار t برابر با ۱/۹۶ است و با فرض جمعیت ۱۰ هزار نفری افراد شاغل به تحصیل در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه شهر قم و اینکه احتمال وجود خطا یا عدم وجود عدالت ۰/۵ فرض می‌شود، با استفاده از فرمول کوکران و جهت اطمینان بیشتر و احراز خطای کمتر، ۸۰۰ نمونه جهت تکمیل پرسشنامه‌ها در نظر گرفته شد.

(ز) روش نمونه گیری

در این تحقیق با استفاده از نمونه گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای (ساروخانی، ۱۳۸۹: ۱۱۸)، دانشگاه و حوزه‌های علمیه به عنوان خوشه‌ها در نظر گرفته شد. تعداد نمونه مورد بررسی در هر خوشه متناسب با حجم جمعیت آن خوشه است. در بین خوشه‌ها (حوزه و دانشگاه) هم متناسب با حجم جمعیت و گستردگی آنها (مطابق آمار دانشجویان و حوزویان) دانشگاه‌ها و حوزه‌هایی به طور تصادفی انتخاب شد. در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه انتخاب شده با استفاده از روش نمونه گیری کنترل شده (همان: ۱۱۹) به تعداد نمونه‌های مورد نظر پرسشنامه تحویل و پس از تکمیل شدن جمع آوری گردید.

ح) تعاریف عملیاتی متغیرهای مستقل و وابسته

۱) نگرش به عدالت : جهت سنجش متغیر وابسته «نگرش عدالت» از مقیاس ۱۲ گویه‌ای احساس عدالت (یعقوبی: ۱۳۸۸) مندرج در کتاب درک ایرانیان از عدالت استفاده شده است.

۲) در این تحقیق، تعریف عملیاتی متغیر مستقل «محل تحصیل» بر اساس محیط آموزشی اسلامی در نظام مقدس‌مان و در شهر مقدس قم و با توجه به انتخاب افراد (پاسخگویان) و محل توزیع پرسشنامه دانشگاه یا حوزه علمیه قم می‌باشد.

ط) روش سنجش سایر متغیرها

سایر متغیرهای مستقل تحقیق شامل معیارهای عدالت (تفسیر و پنداشت از عدالت)، «نگرش نسبت به ساختار طبقاتی جامعه» و «ارزیابی فاصله بین ثروتمندان و فقیران (وضع موجود نسبت به ۵ سال قبل و ۵ سال آینده نسبت به وضع موجود)» با استفاده از پرسشنامه‌های استاندارد یعقوبی (۱۳۸۸) در کتاب درک ایرانیان از عدالت مورد سنجش قرار گرفتند.

برای تعیین اعتبار ابزار اندازه‌گیری این تحقیق (براساس روش اعتبار محتوا) چند نفر از اساتید و فارغ‌التحصیلان جامعه‌شناسی پس از مطالعه پرسشنامه نظرات خود را اعلام کردند که پرسشنامه نهایی حاصل جمع بندی این نظرات است. ضریب پایایی پرسشنامه این تحقیق هم طبق روش آلفای کرونباخ ۰/۸۳ است که به اعتبار آن می‌توان گفت اجزای درونی مقیاس دارای همبستگی بالایی با همدیگر هستند (یعقوبی، ۱۳۸۸: ۷۳).

ی) یافته‌های تحقیق

پس از ارائه ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی پاسخگویان تا حدودی وضعیت عمومی آنها مشخص شد. در این قسمت سعی خواهیم کرد تا از طریق تحلیل و محاسبات آماری ضمن توصیف متغیرهای وابسته (نگرش به عدالت) توزیع این متغیرها را بر حسب متغیرهای زمینه‌ای بیان کنیم تا بدین ترتیب نقش احتمالی ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و جمعیتی تحصیل‌کردگان حوزه و دانشگاه قم را در خصوص نگرش به عدالت روشن سازیم.

در بخش روش بررسی پنج نوع متغیر وابسته برای مسأله نگرش به عدالت معرفی کردیم که در ادامه به تحلیل و توصیف یکایک آنها بر حسب متغیرهای زمینه‌ای می‌پردازیم.

۱) احساس عدالت

میانگین احساس عدالت در میان کل پاسخگویان ۴۰/۵۲ است که بالاتر از حد متوسط شاخص (۲۷/۵) می‌باشد. حال اگر برای میانگین فاصله اطمینان ۰/۹۵ محاسبه کنیم، آنگاه می‌توانیم برآورد کنیم که میانگین احساس عدالت در جامعه آماری بین ۳۹/۹ تا ۴۱/۱۴ متغیر خواهد بود، به بیان دیگر به احتمال ۹۵ درصد میانگین مربوط به جامعه در این فاصله قرار می‌گیرد همینطور اگر میانگین احساس عدالت در نمونه (۴۰/۵۲) را با فاصله اطمینان محاسبه شده مقایسه کنیم درمی‌یابیم که این میانگین نیز در فاصله مذکور قرار می‌گیرد پس می‌توانیم استنباط کنیم که میانگین به دست آمده از نمونه، تقریباً همان احساس عدالت در بین تحصیل‌کردگان حوزه و دانشگاه قم است. (جدول ۲)

میزان احساس عدالت در میان تحصیل‌کردگان شهر قم بدون توجه به متغیرهای زمینه‌ای بالاتر از حد متوسط است که توصیف آماره‌های دیگر نیز نتیجه‌گیری فوق را تایید می‌کند زیرا بر اساس چارک اول و سوم دامنه تغییرات احساس عدالت معلوم می‌شود که گرچه ۲۵ درصد از پاسخگویان امتیازی کمتر از ۳۴/۲۵ گرفته اند، ۲۵ درصد آنها نیز امتیازی بیشتر از ۴۷ به دست آورده‌اند. میانه شاخص عدالت نیز ۴۱ است که نشان می‌دهد میزان احساس عدالت ۵۰ درصد افراد بیشتر از ۴۱ و ۵۰ درصد نیز کمتر از ۴۱ است. همینطور مد شاخص نیز ۴۱ است که بیانگر تکرار بیشتر این امتیاز در بین پاسخگویان است. (جدول ۱)

بنابر این آماره‌های مورد اشاره با میانگین محاسبه شده (۴۰/۵۲) تناسب داشته و تایید می‌کنند که این کمیت به درستی وضعیت احساس عدالت را در میان پاسخگویان نمونه بازگو می‌کند.

جدول ۱- آماره‌های توصیفی احساس عدالت

تعداد	میانگین	میانه	حداقل	حداکثر	چارک اول	چارک سوم	انحراف معیار	مد
۸۰۰	۴۰/۵۲	۴۱	۱۴	۶۹	۳۴/۲۵	۴۷	۸/۸۶	۴۱

جدول ۲- استنباط در مورد میانگین

۴۰/۵۲	میانگین	
۰/۳۱۳	خطای معیار	
۴۱/۱۴	حد	فاصله اطمینان ۹۵٪ برای
۳۹/۹	حد	میانگین

۲) محل تحصیل و احساس عدالت

تفاوت معنی داری (جدول ۳) بین میانگین احساس عدالت در بین پاسخگویانی که محل تحصیل شان حوزه است (۳۹/۲۹) و پاسخگویانی که محل تحصیل شان دانشگاه است (۴۲/۷۱) وجود دارد. به عبارتی تفاوت میانگین احساس عدالت بر حسب حوزه و دانشگاه به عنوان دو محل تحصیل مجزا معنادار است. که البته همین مطلب در آزمون لون ($F= ۵/۸۴$ ، $Sig= ۰/۰۱۶$) نیز قابل مشاهده است.

جدول ۳- میانگین احساس عدالت بر حسب محل تحصیل

Sig.	T	آزمون		میانگین			متغیر
		Sig.	F	تفاوت میانگین دو گروه	دانشگاه ۲	حوزه ۱	
۰/۰۰۴	۲/۹۱۷	۰/۰۱۶	۵/۸۴	۱/۸۲	۳۹/۶۱	۴۱/۴۳	احساس عدالت

۳) معیارهای عدالت

در بررسی توزیع درصد فراوانی نسبی معیارهای عدالت بر حسب وضعیت محل تحصیل (جدول ۴) معلوم می‌گردد که از میان کل پاسخگویان حوزه ۴۷ درصد نحوه توزیع امکانات را در صورتی عادلانه و مناسب محسوب می‌کنند که به افراد محتاج و نیازمند امکانات بیشتری داده شود در حالیکه ۲۳/۳ درصد پاسخگویان دانشجو چنین نگرشی به عادلانه بودن توزیع امکانات دارند یعنی معتقدند توزیع بیشتر برای نیازمندان باید باشد. در مورد توزیع امکانات به صورت مساوی و نگرش افراد می‌بینیم که از حوزه ۲۲ درصد و از دانشگاه ۳۹ درصد با این معیار موافق هستند اما در انتخاب معیار شایستگی دیدگاه دو گروه بسیار نزدیک به یکدیگرند

۸۴ ♦ فرهنگ در دانشگاه اسلامی ۱۰

یعنی از حوزه ۳۱ درصد و از دانشگاه ۳۷/۸ درصد معیار شایستگی را برای توزیع امکانات مناسب می دانند.

محاسبات آماری ($\chi^2 = 53/719$ ، $P = 0/000$) نشان می دهد که رابطه معنا داری بین دو متغیر یعنی محل تحصیل و معیارهای عدالت برقرار است و علاوه بر این از ضریب همبستگی (Cramer's $V = 0/259$) ضعیفی برخوردار هستند.

جدول ۴- توزیع معیارهای عدالت بر حسب محل تحصیل پاسخگویان

کل	محل تحصیل		فراوانی و درصدها	معیارهای عدالت
	دانشگاه	حوزه		
۲۸۱	۹۳	۱۸۸	تعداد	نیاز
-	۲۳/۳	۴۷	٪ استونی	
۳۵/۱	۱۱/۶	۲۳/۵	٪ کل	
۲۷۵	۱۵۱	۱۲۴	تعداد	شایستگی
-	۳۷/۸	۳۱	٪ استونی	
۳۴/۴	۱۸/۹	۱۵/۵	٪ کل	
۲۴۴	۱۵۶	۸۸	تعداد	برابری
-	۳۹	۲۲	٪ استونی	
۳۰/۵	۱۹/۵	۱۱	٪ کل	
۸۰۰	۴۰۰	۴۰۰	تعداد	کل
-	۱۰۰	۱۰۰	٪ استونی	
۱۰۰	۵۰	۵۰	٪ کل	
Cramer's $V = 0/259$ ، $P = 0/000$ ، $\chi^2 = 53/719$				آماره و معنی

۴) ارزیابی فاصله طبقاتی

با محاسبه نسبت های ستونی که در (جدول ۵) آمده است معلوم می گردد که ۵۴/۵ درصد از حوزه و ۳۸ درصد از دانشگاه فاصله طبقاتی وضع موجود نسبت به ۵ سال گذشته را کمتر شده می دانند در حالی که ۱۱ درصد از حوزه و ۲۱/۳ درصد از دانشگاه نگرش شان به ارزیابی فاصله طبقاتی وضع موجود با ۵ سال گذشته این است که فرقی نکرده است. علاوه بر این ۳۴/۵ درصد از حوزه و ۴۰/۸ درصد از دانشگاه به افزایش نابرابری اشاره دارند. آزمون کی دو ($\chi^2 = 26/880$ ، $P = 0/000$) هم نشان می دهد که ارزیابی پاسخگویان از فاصله طبقاتی

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی \diamond ۸۵

وضع موجود نسبت به ۵ سال گذشته ارتباط معنا داری با محل تحصیل شان دارد و همچنین از ضریب همبستگی (Cramer's $V=0/183$) پایینی برخوردار می باشند.

در مورد پیش بینی فاصله طبقاتی برای ۵ سال آینده نیز وضعیت به همین منوال است و بر اساس آزمون کی دو ($\chi^2 = 27/696$ ، $P = 0/000$) رابطه دو متغیر معنی دار است. با محاسبه نسبت های ستونی در (جدول ۶) معلوم می گردد که ۴۸/۸ درصد از حوزه و ۳۹/۳ درصد از دانشگاه نگرش شان مبنی بر این است که فاصله طبقاتی در ۵ سال آینده کمتر خواهد شد در حالی که ۲۹/۸ درصد از حوزه و ۲۲/۳ درصد از دانشگاه نگرش شان به ارزیابی فاصله طبقاتی در ۵ سال آینده فرقی نخواهد کرد علاوه بر این ۲۱/۵ درصد از حوزه و ۳۸/۵ درصد از دانشگاه به افزایش نابرابری در ۵ سال آینده اشاره دارند.

جدول ۵- توزیع ارزیابی فاصله طبقاتی موجود (نسبت به گذشته) بر حسب محل تحصیل پاسخگویان

کل	محل تحصیل		فراوانی و درصدها	ارزیابی فاصله طبقاتی نسبت به گذشته
	دانشگاه	حوزه		
۳۰	۱۶۳	۱۳۸	تعداد	بیشتر شده
/۶	۴۰/۸	۳۴/۵	/نستونی	
۱۲	۸۵	۴۴	تعداد	فرقی نکرده
/۱	۲۱/۳	۱۱	/نستونی	
۳۷	۱۵۲	۲۱۸	تعداد	کمتر شده
/۳	۳۸	۵۴/۵	/نستونی	
۸۰	۴۰۰	۴۰۰	تعداد	کل
۱۰	۱۰۰	۱۰۰	/نستونی	
$\chi^2 = 27/880$ ، $P = 0/000$ ،				آماره و معنی داری

جدول ۶- توزیع ارزیابی فاصله طبقاتی آینده (نسبت به وضع موجود) بر حسب محل تحصیل پاسخگویان

کل	محل تحصیل		فراوانی و درصدها	ارزیابی فاصله طبقاتی آینده نسبت به حال
	دانشگاه	حوزه		
۲۴۰	۱۵۴	۸۶	تعداد	بیشتر خواهد شد
۳۰	۳۸/۵	۲۱/۵	/نستونی	
۲۰۸	۸۹	۱۱۹	تعداد	فرقی نخواهد کرد
۲۶	۲۲/۳	۲۹/۸	/نستونی	
۳۵۲	۱۵۷	۱۹۵	تعداد	کمتر خواهد شد
۴۴	۳۹/۳	۴۸/۸	/نستونی	
۴۰۰	۴۰۰	۴۰۰	تعداد	کل
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	/نستونی	
، $P = ۰/۰۰۰$ ، $\chi^2 = ۲۷/۶۹۶$				آماره و معنی داری

(۵) نگرش به ساختار طبقاتی

با محاسبه نسبت‌های ستونی (جدول ۷) معلوم می‌گردد که ۷۱/۵ درصد از افرادی که محل تحصیلشان حوزه علمیه قم است و ۶۹ درصد افرادی که محل تحصیلشان دانشگاه قم است بیشتر مردم ایران را در طبقه متوسط جای می‌دهند که به تعبیری بیش از دو سوم پاسخگویان حوزه و دانشگاه بر این باورند که طبقه متوسط در جامعه ما بیشتر است تا طبقات دیگر، البته رابطه این نسبت‌ها در طبقه پایین معکوس می‌گردد و ۱۹/۸ درصد از حوزه و ۲۳/۵ درصد از دانشگاه فاصله طبقاتی را کمتر شده می‌دانند در حالی که ۲/۳ درصد از حوزه و ۳/۵ درصد از دانشگاه افراد جامعه را جزء طبقه فقیر می‌دانند این در حالیست که ۶/۵ درصد حوزه در مقایسه با ۴ درصد دانشگاه مردم را در طبقه بالا تصور می‌کنند.

با اینکه به لحاظ مقایسه گفتیم بین افرادی که محل تحصیلشان حوزه است با افرادی که محل تحصیلشان دانشگاه است تفاوت وجود دارد ولی به لحاظ وجود رابطه باید عرض کنیم که بر اساس آزمون کی دو ($\chi^2 = ۴/۹۴۶$ ، $P = ۰/۱۷۶$) مشخص می‌شود که ساختار طبقاتی با محل تحصیل ارتباط معنا داری ندارد.

جدول ۷- توزیع نگرش به ساختار طبقاتی بر حسب محل تحصیل پاسخگویان

نگرش به ساختار طبقاتی	فراوانی و درصدها	محل تحصیل		کل
		حوزه	دانشگاه	
فقیر	تعداد	۹	۱۴	۲۳
	٪ستونی	۲/۳	۳/۵	۲/۹
پایین	تعداد	۷۹	۹۴	۱۷۳
	٪ستونی	۱۹/۸	۲۳/۵	۲۱/۶
متوسط	تعداد	۲۸۶	۲۷۶	۵۶۲
	٪ستونی	۷۱/۵	۶۹	۷۰/۳
بالا	تعداد	۲۶	۱۶	۴۲
	٪ستونی	۶/۵	۴	۵/۳
کل	تعداد	۴۰۰	۴۰۰	۸۰۰
	٪ستونی	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
آماره و معنی داری				$\chi^2 = ۴/۹۴۶$ ، $P = ۰/۱۷۶$ ،

ک) آزمون فرضیه‌ها

بعد از توصیف و تحلیل متغیرهای نگرش به عدالت بر حسب متغیرهای زمینه‌ای در ادامه و با استفاده از روش های آماری تحلیل دو متغیره به بررسی رابطه ابعاد مسأله یا متغیرهای نگرش به عدالت با متغیرهای مستقل می‌پردازیم.

با توجه به اینکه پاسخگویان این تحقیق از بین تحصیل‌کردگان دانشگاه و حوزه شهر قم هست و شاید این حساسیت و سوال به وجود آید که آیا نگرش افراد هر دو گروه نسبت به هم تفاوت دارد یا نه؟ لذا فرضیه‌ای که در اینجا مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهیم مربوط می‌شود به رابطه بین محل تحصیل و درک عدالت که آیا این رابطه معنا دار است؟ و همچنین تفاوت بین دو گروه تحصیلی آیا معنادار می‌باشد یا خیر؟

طبق آنچه در (جدول ۸) در خصوص میانگین‌های احساس عدالت بر حسب محل تحصیل آمده است می‌توان نتیجه گرفت که با تفاوت میانگین (۱/۸۲) درصدی بین دو گروه باید گفت حوزویان شهر قم با ۴۳/۱ درصد احساس عدالت بیشتری نسبت به دانشگاهیان شهر قم با ۳۹/۶۱ درصد دارند.

نتایج حاصله بر اساس آزمون T (2-tailed Sig= ۰/۰۰۴) و آزمون لون (F=۰/۰۱۶, Sig= ۵/۸۴) نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین احساس عدالت در بین حوزویان و دانشگاهیان وجود دارد.

جدول ۸- میانگین احساس عدالت بر حسب محل تحصیل

Sig. (2-tailed)	T	آزمون لون		میانگین			متغیر
		Sig.	F	تفاوت میانگین دو گروه	دانشگاه ۲	حوزه ۱	
۰/۰۰۴	۲/۹۱۷	۰/۰۱۶	۵/۸۴	۱/۸۲	۳۹/۶۱	۴۱/۴۳	احساس عدالت

در خصوص رابطه بین محل تحصیل و سایر متغیرهای نگرش به عدالت نتیجه می‌گیریم که بر اساس آزمون کی دو تنها بین محل تحصیل و نگرش به ساختار طبقاتی رابطه معنی داری وجود ندارد و در بقیه موارد این رابطه به صورت معنادار برقرار می‌باشد. بعبارتی دیگر: بین محل تحصیل و معیارهای عدالت ($\chi^2 = ۵۳/۷۱۹$, $P = ۰/۰۰$, Cramer's V = ۰/۲۵۹) رابطه معناداری وجود دارد.

بین محل تحصیل و نگرش به ساختار طبقاتی ($\chi^2 = ۴/۹۴۶$, $P = ۰/۱۷۶$) رابطه معناداری وجود ندارد.

بین محل تحصیل و ارزیابی فاصله طبقاتی نسبت به گذشته ($\chi^2 = ۲۶/۸۸۰$, $P = ۰/۰۰$) رابطه معنادار است. (Cramer's V)

بین محل تحصیل و ارزیابی فاصله طبقاتی آینده نسبت به حال ($\chi^2 = ۲۷/۶۹۶$, $P = ۰/۰۰$) رابطه معنادار وجود دارد. (Cramer's V = ۰/۱۸۶)

بر اساس مطالب تحلیلی ذکر شده بین این دو متغیر درک عدالت و محل تحصیل به جز معیارهای عدالت رابطه معنی داری وجود دارد.

ل) نتیجه گیری:

تبیین مسأله عدالت اجتماعی که از مباحث بسیار مهم و ارزشمند در جامعه بشری مخصوصاً در جامعه کنونی می‌باشد بسیار دشوار می‌باشد البته از این جهت که هر چه از بحث عدالت سخن به میان آمده بیشتر جنبه فلسفی و نهایتاً سیاسی داشته و کمتر با نگاه جامعه شناختی پرداخته شده لذا جمع نمودن و ارتباط بحث عدالت با رویکرد جامعه شناسی بسی

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی ♦ ۸۹

سخت به نظر می‌رسید علاوه بر این نوعاً مطالبی که در این حوزه دیده می‌شود بیشتر از اندیشمندان غربی مطرح شده و اندیشمندان مسلمان در حوزه عدالت اجتماعی ورودی به مثابه اندیشمندان غربی تا چند وقت پیش نداشته‌اند که این هم کار را مشکل‌تر می‌نمود از همه مهمتر اینکه باید به این مطلب توجه شود که پرسش و سوال از عدالت و مباحث پیرامونی همواره بسیار دشوار بوده چرا که با زندگی اجتماعی و شخصی افراد سر و کار دارد به تعبیری درونگرایی افراد مانع از بیان صریح واقعیت‌های زندگی اجتماعی‌شان می‌شود و در کنار این مطلب، باتوجه به وضعیت سیاسی اجتماعی ممکن است ساده‌ترین موضوعات؛ برداشتی کاملاً جهت‌دار را به همراه داشته باشد و این روند کار را سخت‌تر می‌نماید چنانچه نوع مواجهه مراکز علمی و همچنین خود پاسخگویان را می‌توان از این مشکلات دانست. در ضمن باید به این مسأله هم توجه داشت که پاسخگویان افرادی در حال تحصیل می‌باشند و هر چه به سطح علمی‌شان افزوده‌تر می‌گردد نگاه چرایی و پرسش گونه در آن‌ها نسبت به سؤالات بیشتر می‌شود و این کار به جهت نیاز پاسخگویی به سؤالاتشان روند کار را بسیار کند می‌نمود. در آخر لازم است به این مطلب هم اشاره نمایم که همانند اکثر تحقیقات اجتماعی در این تحقیق نیز بسیاری از افراد حاضر به پاسخگویی به پرسشنامه نبودند و برخی نیز به سؤالات پاسخ درست نمی‌دادند.

در تحقیق حاضر میانگین نگرش به عدالت اجتماعی در میان کل پاسخگویان ۴۰/۵۲ است که بالاتر از حد متوسط شاخص (۲۷/۵) می‌باشد. حال اگر برای میانگین فاصله اطمینان ۰/۹۵ محاسبه کنیم، آنگاه می‌توانیم برآورد کنیم که میانگین نگرش به عدالت اجتماعی در جامعه آماری بین ۳۹/۹ تا ۴۱/۱۴ متغیر خواهد بود، به بیان دیگر به احتمال ۹۵ درصد میانگین مربوط به جامعه در این فاصله قرار می‌گیرد همینطور اگر میانگین نگرش به عدالت اجتماعی در نمونه (۴۰/۵۲) را با فاصله اطمینان محاسبه شده مقایسه کنیم درمی‌یابیم که این میانگین نیز در فاصله مذکور قرار می‌گیرد پس می‌توانیم استنباط کنیم که میانگین به دست آمده از نمونه تقریباً همان نگرش به عدالت اجتماعی در بین همه تحصیل‌کردگان حوزه و دانشگاه قم است. این در حالیست که این میانگین در تحقیقات مشابهی همچون در تحقیق یعقوبی (۱۳۸۸) با میانگین کلی شاخص این متغیر در میان کل پاسخگویان ۲۶/۲۷ است که با توجه به حداکثر دامنه تغییرات ممکن برای این شاخص (۴۹) می‌توان گفت که نگرش به عدالت اجتماعی پاسخگویان کمی بالاتر از حد متوسط (۲۴/۵) دارد. برآورد میانگین این متغیر در جامعه نیز نشان می‌دهد که به احتمال ۹۵ درصد این میانگین بین (۲۷/۰۶) تا (۲۷/۴۲) خواهد بود. بنابراین میانگین این متغیر در نمونه همان میانگین جامعه است. و در تحقیق محمود نوایی (۱۳۹۱) با میانگین این متغیر در

میان کل پاسخگویان ۱۰/۷۹۶ است که بالاتر از حد متوسط شاخص (۸/۳۳۵) است. حال اگر برای میانگین فاصله اطمینان ۹۵ درصد محاسبه کنیم، آنگاه می‌توانیم برآورد کنیم که میانگین این متغیر در جامعه آماری بین ۱۰/۶۲۹ تا ۱۰/۹۶۳ متغیر خواهد بود همین‌طور اگر این میانگین در نمونه (۱۰/۷۹۶) را با فاصله اطمینان محاسبه شده مقایسه کنیم در می‌یابیم که این میانگین نیز در فاصله مذکور قرار می‌گیرد پس می‌توانیم استنباط کنیم که میانگین بدست آمده از نمونه تقریباً همان میانگین در جامعه است. و این مقایسه‌ها نشان دهنده این مطلب می‌باشد که میانگین بدست آمده در تحقیق حاضر مشابه دیگر تحقیقات قابلیت تعمیم در بین جامعه آماری را دارد.

همچنین ضرایب رگرسیونی عوامل مؤثر بر نگرش به عدالت اجتماعی کلیه پاسخگویان در این تحقیق حاکی از این مطلب است که تنها اثر چهار متغیر - احساس محرومیت نسبی، - ارزیابی فاصله طبقاتی نسبت به آینده، - نگرش سیاسی - و نگرش به ساختار طبقاتی بر متغیر وابسته احساس عدالت معنادار است. این در حالیست که در تحقیق سید محمد میرسنده (۱۳۷۵) بیشترین همبستگی متغیرها، بین سطح تحصیلات و درک عدالت است که در گرایش کلی عدالت ۲۴٪ است و در عرصه اقتصادی ۲۴٪ است. و در تحقیق جلیل دهنوی (۱۳۸۴) نتایج بدست آمده از تحلیل رگرسیون چند متغیر (تحلیل مسیر) حاکی از آن است که پس از ترکیب اثرات مستقیم و غیر مستقیم ابعاد مختلف احساس بی‌عدالتی مشخص شد که بیشترین اثر بر متغیر وابسته مربوط به متغیر احساس بی‌عدالتی حقوقی (۴۹/۰) است و کمترین اثر مربوط به متغیر احساس بی‌عدالتی فرهنگی (۲۳/۰) است. و در تحقیق جعفر هنزرجریبی (۱۳۹۰) بر اساس مدل رگرسیونی عوامل تبیین‌کننده رفاه، متغیرهای اعتماد به کارایی مسئولین، دینداری، مقایسه خود با دیگران و احساس امنیت دارای تأثیر فزاینده بر میزان احساس عدالت در بین افراد می‌باشند و متغیرهای احساس بیگانگی و منطقه مسکونی دارای تأثیر کاهنده هستند. و در تحقیق محمود نوایی (۱۳۹۱) بر اساس مدل رگرسیونی عوامل مؤثر بر احساس و نگرش به عدالت با ۴۳/۷ درصد سه متغیر پایگاه اجتماعی اقتصادی و جهت‌گیری ارزشی و احساس محرومیت نسبی می‌باشند. و در تحقیق رحمت‌اله صدیق سروستانی (۱۳۸۷) بیان می‌کند که با وجود تأکیدی که در سطح جامعه بر مفهوم عدالت و لزوم تحقق آن وجود دارد، کمتر به این مطلب پرداخته شده است که اصولاً شهروندان و نخبگان جامعه چه برداشت و ادراکی از این مفهوم دارند و چه میزان در درک آنها اشتراک و افتراق وجود دارد. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که ادراک شهروندان با هیچ

۹۱ **بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی**

کدام از تعاریف مرور شده تطابقی ندارد، بلکه سازه‌ای چند بعدی است و احساس می‌کنند که عدالت در طول دوران تاریخی معاصر در سطح جامعه محقق نشده است.

در مجموع ادعان می‌شود علاوه بر اینکه معناداری اکثر فرضیات (اصلی و فرعی) به اثبات رسیده، ولی با توجه به ضعف معناداری موجود در برخی از فرضیه‌ها، آنها را در رگرسیون وارد نکردیم و بر اساس نتیجه رگرسیون تنها چهار متغیر مستقل بر روی نگرش به عدالت اجتماعی تاثیر دارند و این متغیرها ۴۰/۸ درصد از عوامل تبیین کننده نگرش به عدالت اجتماعی هستند. لازم به ذکر است که ۵۹/۲ درصد عوامل در این معادله رگرسیون وارد نشده‌اند که جا دارد در تحقیقات دیگر مورد بررسی قرار گیرد. و نتیجه ضمنی از این تحقیق اینکه در کنار لزوم توجه به تحقق عدالت اجتماعی در جامعه، توجه به نگرش و درک و احساس عدالت در بین افراد جامعه مخصوصاً افراد تحصیل کرده جامعه نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است

در پایان به این مطلب اشاره می‌شود که مسئولان نظام آموزشی حوزه و دانشگاه باید در زمینه تقویت نگرش‌ها و طرز تلقی‌ها و باورها و درک و احساس دانشجویان و طلبان مخصوصاً در خصوص عدالت اجتماعی اقدام جدی نمایند و درباره محیط‌های آموزشی و تحصیلات و سبک و شیوه زندگی دانشجویان و طلبان توجه ویژه‌ای داشته باشند و علاوه بر محل تحصیل و محیط‌های آموزشی به رشد و ترکیه افراد نیز اهتمام ویژه از خود نشان دهند چرا که هرچه محل تحصیل و محیط آموزشی با جنبه‌های دینی و معرفتی آمیخته شود به همان میزان در نوع نگرش و احساس افراد در همه زمینه‌ها مخصوصاً عدالت اجتماعی شاهد رشد و تعالی و انصاف در نظر خواهیم بود همان‌گونه که در حوزه‌های علمیه و برخی دانشگاه‌ها قابل مشاهده است. مطلب آخر اینکه با توجه به نقش تاثیر گذار تحصیل‌کردگان در سطح جامعه بر دولتمردان و مسئولان نظام هم بسیار مهم و حائز اهمیت خواهد بود که در زمینه نگرش افراد جامعه به عدالت اجتماعی در کنار اجرای عدالت اجتماعی توجه نمایند و به همین خاطر به رصد دائمی این نوع نگرش‌ها و احساسات بپردازند و ماحصل و نتایج بدست آمده را در سیاست‌ها، راهبردها، اقدامات و برنامه ریزی‌های آموزشی معرفتی دخیل نمایند.

منابع

- قرآن
- نهج البلاغه
- سید باقری، سید کاظم، ۱۳۸۷، راهکارهای عدالت اجتماعی در نظام اسلامی، انتشارات کانون اندیشه جوان- ساروخانی، باقر، ۱۳۸۹، روش های تحقیق در علوم اجتماعی جلد ۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، چاپ نهم
- شعبان، حسن، ۱۳۸۳. مهارتهای آموزشی و پرورشی. تهران: انتشارات سمت؛
- جمشیدی، محمد حسین، ۱۳۸۰، نظریه عدالت-از دیدگاه فارابی، امام خمینی، شهید صدر، معاونت پژوهشی انتشارات پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی
- عمید، حسن، ۱۳۸۴، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیر کبیر
- مرامی، علیرضا، بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اول، ۱۳۷۸ش.
- مرتضوی، شهرناز، ۱۳۷۶، فضاهای آموزشی از دیدگاه روانشناسی محیط، تهران، سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور
- مطهری، مرتضی، ۱۳۷۸، سیری در سیره ائمه اطهار، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دهم، ص ۲۲۱.
- نیلی، مسعود، ۱۳۸۶، اقتصاد و عدالت اجتماعی، تهران، نشر نی
- یعقوبی، داریوش، ۱۳۸۸، درک ایرانیان از عدالت، تهران، انتشارات جامعه شناسان
- باقری، اشرف السادات، ۱۳۸۴، شهر و عدالت اجتماعی مجموعه مقالات همایش سیاستها و مدیریت برنامه های رشد و توسعه در ایران، تهران - اسفند ۱۳۸۲، جلد سوم، سیاستهای توسعه اجتماعی تهران
- پورعزت، علی اصغر، ۱۳۸۰، ضرورت توسعه فرهنگ عدالت پذیر برای نیل به جامعه عدل موعود، ماهنامه تدبیر، شماره ۱۶۷

بررسی رابطه بین نگرش به عدالت اجتماعی و محیط آموزشی ♦ ۹۳

- سلطانی عربشاهی، کامران، ۱۳۸۷، محیط آموزشی بخت شهای اصلی بالینی بیمارستا نهایی آموزش دانشگاه علوم پزشکی ایران از دیدگاه فراگیران، مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی جلد هشت شماره یک / بهار و تابستان ۱۳۸۷، صفحه ۴۳ تا ۵۰، به نقل از:
- سلمانی، نیره و امیریان، هنگامه، ۱۳۸۵، مقایسه دیدگاه دانشجویان و مربیان پرستاری دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد (در مورد وضعیت محیط آموزش بالینی)، مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، دوره سوم: شماره اول، به نقل و ترجمه از:
- سیاهپوش، امیر، ۱۳۸۱، عوامل موثر بر نگرش دانشجویان به عدالت و آزادی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، پایان نامه کارشناسی ارشد
- شمشادی، خدیجه، ۱۳۸۵، اندیشه عدالت و حکومت نخبگان را در آرمانشهر افلاطون مشکوه النور، شماره ۳۴
- صدیق سروسستانی، رحمت اله، ۱۳۸۷، مقایسه نگرش شهروندان معمولی و نخبگان جامعه در مورد عدالت اجتماعی، نامه علوم اجتماعی، پاییز
- دهنوی، جلیل، ۱۳۸۴، بررسی پیامدهای اجتماعی احساس بی عدالتی جنسی، دانشگاه تربیت مدرس - دانشکده علوم انسانی - پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشجو، جلیل دهنوی، بهار ۱۳۸۴
- حاجی ده آبادی، احمد، ۱۳۸۵، در نشریه فقه و حقوق، شماره ۹
- خاتون تقیه، نرجس، ۱۳۹۱، تأثیر محیط آموزشی بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان، به نقل از سایت: <http://itee.blogfa.com/post-8.aspx>
- خزاعی، زهرا، ۱۳۸۱، از عدالت فردی تا عدالت اجتماعی، خردنامه صدرا، شماره ۲۹
- کچوئیان، حسین، ۱۳۸۷، وحدت حوزه و دانشگاه «تحلیل واقعیتها - معنی و مفهوم»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره ۲ | تاریخ درج: ۱۳۸۷/۲/۲، به نقل از گنجینه معارف از سایت: <http://www.hawzah.net/fa/article/articleview/78007?ParentID=77915>

- فرخ نیا، مینا. (۱۳۹۰). چگونه با معماری کودکان را مجذوب کنیم. روزنامه جوان: شماره ۳۵۷۳: ۹۰/۹/۲۴ به نقل از سایت: <http://itee.blogfa.com/post-8.aspx>
- مرصوصی، نفیسه، ۱۳۸۲، تحلیل فضایی عدالت اجتماعی در شهر تهران، دانشگاه تربیت مدرس، رساله دکتری
- میر سندسی، سید محمد، ۱۳۷۵، عوامل موثر بر درک مردم از عدالت و رابطه آن با برابری (نابرابری)، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، پایان نامه کارشناسی ارشد
- نوایی لواسانی، محمود، ۱۳۹۱، بررسی میزان احساس عدالت در بین شهروندان تهرانی و عوامل اجتماعی موثر بر آن، تهران، دانشگاه پیام نور، پایان نامه کارشناسی ارشد
- ولایتی، فرزانه میرشاه و نظری زاده، فرهاد، ۱۳۹۰، پویش محیطی، دیده بانی و رصد محیط بیرونی سازمان، تهران، موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینه پژوهی علوم و فناوری های دفاعی، چاپ اول پاییز ۱۳۹۰
- به نقل از: سلطانی عربشاهی، کامران، ۱۳۸۷، محیط آموزشی بخشهای اصلی بالینی بیمارستانهای آموزشی دانشگاه علوم پزشکی ایران از دیدگاه فراگیران، مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، جلد هشت شماره یک / بهار و تابستان ۱۳۸۷، صفحه ۴۳ تا ۵۰
- Genn JM. AMEE Medical Education Guide No. 23 (Part 1): curriculum, environment, climate, quality and change in medical education-a unifying perspective. Med Teach 2001 Jul; 23(4): 337-44.
- Cook J. The role of the virtual learning environments in UK Medical Education. JTAP 2001; 623: 1-10
- Varma R, Tiyagi E, Gupta JK. Determining the quality of educational climate across multiple undergraduate teaching sites using the DREEM inventory. BMC Med Educ 2005 Feb 21; 5(1): 8.

